

3. Коваленко І.П. Формування правової культури майбутніх тележурналістів в умовах становлення ринкових відносин. *Вісник ХДАК*. Вип. 47. 2015.
4. Теорія держави і права : підручник / С.Л. Лисенков, А.М. Колодій, О.Д. Тихомиров, В.С. Ковальський ; за ред. С.Л. Лисенкова. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 448 с.
5. Мальцев Д.О., Швачка В.Ю. Правове виховання як невід’ємна складова правової соціалізації особистості. *Теорія та історія держави і права*. URL: www/irbis-nbuv.gov.ua.
6. Бахновський І.П. Поняття та цінність правової культури суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014.
7. Оніщенко Н.М., Матвієнко О.В., Береза С.В., Томашевська М.О. Європейський правовий вимір гендерно чутливої політики : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. 144 с.
8. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами, тестами) : підручник. Київ : Кондор, 2002. 353 с.

УДК 340.114.5

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.3.6>

СЛЮСАР К.С.

ЧАЙЛДФРІ ЯК ВИКЛИК ЕМПІРИЧНОМУ МИСЛЕННЮ

У статті досліджено один із видів «четвертого покоління» прав людини – чайлдфрі, поява якого зумовлена науково-технічним розвитком у галузі кібернетики, біології та медицини. Термін походить зі США, де, починаючи з 1970-х, так називали людей, які закликали до свідомої відмови від народження дитини. Американка Леслі Лафайет стала фундаторкою руху чайлдфрі. На початку 1990-х рр. цей рух мав великий успіх не тільки в Америці, але й у Європі. Рух чайлдфрі розглянуто як нове соціальне явище, що є притаманним і для України. Акцентовано увагу, що західне демократичне суспільство, до якого прагне інтегруватися українське суспільство, надає змогу індивіду робити власний вільний вибір у всіх сферах його життєдіяльності, і тому обрання батьківства або добровільної бездітності не є виключенням із сприйнятих людиною соціальних норм, виходячи з власних установок, потреб, переконань, інтересів, уподобань. Розглянуто проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо встановлення кримінальної відповідальності за публічні заклики та/або пропаганду відмови від народження дітей, руйнування інституту сім’ї, позашлюбних і протиприродних статевих відносин та розпусти)» (реєстр. № 3316-1). Обговорюються межі втручання в права та свободи людини, а також варіанти тлумачення сім’ї в сучасному світі. Розглянуто законні способи відмовитися від народження дітей в Україні – стерилізацію та переривання вагітності. Досліджувався податок на бездітність, що існував з 1942 по 1992 роки в СРСР як «Податок на холостяків, одиноких і малосімейних громадян». Аналізується нерівне становище жінок та чоловіків. Автор досліджує субкультуру чайлдфрі в контексті взаємозв’язку емпіричного мислення та правових норм. На основі проаналізованих матеріалів запропоновано окремі напрями розвитку українського законодавства та ключовий принцип, яким має керуватися держава під час установавання правового регулювання відповідних суспільних відносин. Зроблено висновок, що сучасне суспільство характеризується стрімкими трансформаціями в багатьох сферах, зокрема, і в сімейній. Світові тенденції до руйнування традиційної патріархальної родини, занепад нуклеарної сім’ї призводять до поступового розмивання інституту сім’ї

© СЛЮСАР К.С. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та теоретико-правових дисциплін (Інститут права та суспільних відносин Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»)

та шлюбу, що, зокрема, зумовлено проблемою традиційного ставлення до батьківства та свідомої бездітності.

Ключові слова: покоління прав людини, чайлдфрі (добровільна бездітність), права людини, субкультура, нуклеарна сім'я.

In this article, we explored one of the types of “fourth generation” of human rights – childfree, the emergence of which is due to scientific and technological developments in cybernetics, biology and medicine. The term originates from the United States, where, since the 1970s, it has been used to refer to people who have called for a conscious refusal to have a child. American Leslie Lafayette became the founder of the child-free movement. In the early 1990s, this movement was a great success not only in America but also in Europe. The childfree movement is seen as a new social phenomenon that is also characteristic of Ukraine. It is emphasized that the western democratic society, to which the Ukrainian society seeks to integrate, allows the individual to make his own free choice in all spheres of his life, and therefore the choice of fatherhood or voluntary childlessness is not an exception to human norms based on their own attitudes and needs, beliefs, interests, preferences. The draft Law of Ukraine “On Amendments to the Criminal Code of Ukraine (on Establishment of Criminal Liability for Public Appeals and / or Propaganda of Refusal to Have Children, Destruction of the Institution of the Family, Extramarital and Unnatural Sexual Intercourse and Fornication)” (Reg. №3316-1). The limits of interference with human rights and freedoms, as well as options for interpreting the family in the modern world, are discussed. Legal ways to refuse to have children in Ukraine – sterilization and abortion – are considered. The tax on childlessness, which existed from 1942 to 1992 in the USSR as a “tax on bachelors, single and low-income citizens”, was studied. The unequal position of women and men is analyzed. The author explores the childfree subculture in the context of the relationship between empirical thinking and legal norms. On the basis of the analyzed materials the separate directions of development of the Ukrainian legislation and the key principle which the state should be guided at establishment of legal regulation of the corresponding public relations are offered. It was concluded that under the rule of Lithuania and Poland, the activities of all judicial bodies were based on existing legislation and using the already authoritative rules of customary law. Judicial proceedings, as in the previous historical period, are mostly competitive. In some cases, when committing the most serious crimes begin to use the procedures typical of investigative activities.

Key words: human rights generation, childfree (voluntary childlessness), human rights, subculture, nuclear family.

Вступ. Права людини невід’ємні від суспільних відносин та визначають спосіб буття індивіда. Права людини є наднормативною формою взаємодії, що упорядковує поведінку та координацію діяльності людей. Права забезпечують нормативне закріплення умов життєдіяльності індивіда, що об’єктивно необхідні для нормального функціонування суспільства і держави. Права людини встановлюють міру свободи, що, з одного боку, забезпечує реалізацію суб’єктивних інтересів, а з іншого – не порушує можливостей, наданих іншим суб’єктам суспільних відносин.

Починаючи із середини ХХ ст. та дотепер, внаслідок «наукового буму» перед людиною постало багато можливостей, яких до цього часу не існувало, зокрема, клонування людини, трансплантація органів, використання «віртуальної реальності», штучне запліднення, зміна статі, «генна інженерія» тощо.

Право ж як система правових норм повинно давати адекватну відповідь на ці зміни у вигляді відповідного нормативного регулювання. Внаслідок усіх цих можливостей у людини виникають нові права, яких до цього часу не існувало. Такі права називають «четвертим поколінням» прав людини. Щодо деяких вищезазначених прав належне правове регулювання ще недостатньо розроблене, також в Україні не проводилося ґрунтовних наукових досліджень щодо різновидів «четвертого покоління» прав людини, тому їх дослідження є актуальним та своєчасним.

Дослідженням та науковим розробленням четвертого покоління прав людини займалися: О. Авиамова, А.Б. Венгерова, Ю.А. Дмитрієва, О. Жидкова, Я.В. Лазур, Н.Б. Мушак, Ф.М. Рудінський, А.П. Семітко, М.П. Тиріна, Д.М. Шибаніц та ін.

Дослідження загальнотеоретичних аспектів проблеми прав людини, в тому числі й економічних, соціальних і культурних, пов'язане з науковими працями таких вітчизняних і зарубіжних учених, як: М. Антонович, Ю. Білас, С. Верланова, В. Денисова, М. Козюбри, П. Рабіновича, О. Рудневої, С. Шевчука та ін. Серед зарубіжних науковців слід відзначити праці Асбйорна Ейде, К. Брауна, Д. Гом'єна, Р. Джефрі, М. Дженіс, Дж. Доннеллі, М. Крейвен, А. Шайо, Г. Шварца, білоруських і російських науковців А. Зибайло, В. Карташкіна, Н. Колотової, Л. Ульшиної та ін.

Постановка завдання. Мета статті – дослідження одного із видів «четвертого покоління» прав людини – чайлдфрі.

Результати дослідження. Нині загально визнано, що громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні та інші права людини – не подарунок держави (влади), політичної партії або якоїсь групи осіб, а невід'ємна властивість кожного індивіда, яка належить йому від народження незалежно від раси, кольору шкіри, статі, релігії, мови, політичних та інших переконань. Тобто права людини – це природні права, якими в рівній мірі володіють усі люди від народження, в тому числі й основними правами. Вважається, що права і свободи людини становлять основи самого суспільства й держави, її конституційного ладу [1, с. 204–205], базис цивілізації, є найважливішою компонентою соціокультурної цивілізаційної системи, яка визначає стиль цивілізації [2, с. 6], а соціально-економічні права – один із конституційних індикаторів соціальної держави. Не випадково положення про права людини розкриваються в тексті конституцій, визначають ставлення держави до людини, а також і те, що держава зв'язана правами і походить від людини, що її існування, соціальне призначення і цінність зумовлюються тією мірою, якою вона задовольняє насущні потреби людей, забезпечує права і свободи громадян.

Унаслідок особливостей історичного розвитку поняття «права людини» різні категорії прав виникали не одночасно, а з'являлися послідовно. Тому в науковій літературі вони були систематизовані в теорію «покоління прав людини».

У 1996 р. А.П. Семітко запропонував виділити права четвертого покоління, до яких необхідно віднести права людини, пов'язані зі здійсненням абортів, евтаназії [3, с. 207]. На думку О. Аврамової та О. Жидкової, четверте покоління прав людини повинне формуватися на засадах: визнання високого статусу особи; прагнення єдності норм права, моралі, релігії у визначенні поведінки як правової; визнання права на індивідуальність особи, що передбачає повагу до особливих потреб людини, які надають їй можливість бути не схожою на інших; установлення суверенності людини щодо держави [4, с. 103].

Феномен свідомої бездітності належить до цього покоління прав людини та є відносно новим соціальним явищем, що не має натепер відповідного термінологічного та науково-дослідного оформлення на пострадянських теренах. На нашу думку, відсутність об'єктивних матеріалів та досліджень є причиною паніки навколо зниження народжуваності, морального та психологічного ставлення до субкультури.

«Я поза поколінням, я – один!» – так відомий німецький модельєр Карл Лагерфельд пояснив у одному з інтерв'ю свою відмову від батьківства.

Чайлдфрі (англ. childfree – вільний від дітей; англ. childless by choice, voluntary childless – добровільно бездітний) – рух, субкультура та вже певною мірою ідеологія, що характеризується свідомим небажанням мати дітей. Сам термін «child-free» або «childfree» («вільний від дітей») був уведений на черговій хвилі емансипації захисниками прав людини на протипагу англословного терміну «childless» («бездітний») або «childlessness» («добровільна бездітність»), підкреслюючи в такий спосіб, що відсутність дітей – це привілей сучасного розвиненого соціуму [5].

Чайлдфрі – це люди, які добровільно відмовляються від дітей та свідомо не хочуть їх заводити. Формуванню таких поглядів не завжди передували певні переконливі причини, і тут не йдеться про відмову від сексуального життя або про створення сім'ї. Зародження руху чайлдфрі відбулося в межах діяльності Національної Організації для Не-Батьків, що припадає на початок 1970-х років у США, в Каліфорнії. Цей рух набув популярності завдяки саме цій організації, незважаючи на те, що натепер вона вже припинила своє існування [6].

Поширення цього феномену у світі набуло в 90-ті роки ХХ ст., коли шкільна вчителька Леслі Лафайет створила віртуальне співтовариство «The Childfree Network» для захисту прав бездітних сімей, вважаючи, що вони дискримінуються державою в усіх сферах [7].

У Канаді існує соціальна спільнота NoKidding! Відтоді позиція свідомої відмови від батьківства знайшла чимало прибічників у всьому світі. NoKidding!, наприклад, має представництва не лише в Канаді, а й у Сполучених Штатах, Новій Зеландії, Іспанії, Китаї та Австралії. До речі, в Австралії навіть намагалися створити політичну чайлдфрі-партію, однак поки що успіхом ця спроба не увінчалася.

Натомість ці ідеї знайшли застосування в готельному бізнесі – багато туроператорів у світі дають можливість туристам бронювати номери у childfree-готелях. Подекуди прижилася й мода на весілля без дітей, коли на банкет молоді запрошують тільки дорослих.

В Америці рух чайлдфрі є усталеним явищем, яким цікавляться вже не одне десятиліття та проводять різні соціально-демографічні дослідження цього феномену. Згідно з дослідженнями американського Національного Центру Статистики Охорони здоров'я [8] відсоток жінок, які свідомо не бажають мати дітей, щорічно збільшується і становить близько 22%. Характерною особливістю є той факт, що серед жінок європейської раси з вищою освітою відсоток представників чайлдфрі набагато вище, ніж серед інших жінок.

Європейське дослідження European Social Survey здійснило порівняння показників соціальних факторів щодо добровільної бездітності в країнах Європи. Так, поряд з індивідуальними факторами (стать, вік, освіта, релігійна приналежність, матеріальне становище) були виявлені й значущі міжкультурні розбіжності у ставленні до добровільної бездітності. Одним із макросоціальних факторів є стан гендерної рівності та залученості жінок до сфери оплачуваної зайнятості. Тобто країни з найвищим рівнем гендерної рівності, наприклад, країни Скандинавії, Бельгія, Данія, Ірландія, демонструють вищий ступінь толерантності до добровільної бездітності, ніж, наприклад, Південна Європа: Греція, Іспанія, Португалія чи Східна Європа – Болгарія, Україна та Росія (посіли відповідно 1, 2 та 3 місця за рівнем осуду добровільної бездітності) [9]. Також більшість дослідників прогнозують, що відсоток бездітних пар і жінок репродуктивного віку, що живуть без дітей, лише збільшуватиметься.

Нині ще зарано говорити про можливість переростання руху в ідеологію добровільної бездітності, як у світі, так і в Україні, оскільки він не настільки численний, щоб суттєво впливати на скорочення народонаселення планети загалом. Але слід відзначити, що свою головну мету – остаточне руйнування підвалин традиційної родини та поступове знищення нуклеарної сім'ї, а також збереження інфантильної свідомості молоді – цей рух цілком виконує. Нагадаємо, що «у сучасних суспільствах домінують нуклеарні сім'ї – сімейна одиниця, яка складається з одного або двох батьків і їхніх дітей. Нині в Україні такі сім'ї становлять 75% від загальної кількості» [10]. Законодавці більшості країн світу поки що не вбачають необхідності у правовому регулюванні, керуючись малочисельністю цієї субкультури.

Життя чайлдфрі є досить привабливим, адже це зазвичай успішні люди, що добре заробляють та багато подорожують. Особа, що обрала добровільну бездітність, є бажаною для будь-якого роботодавця, тому що не буде відволікатися на сім'ю і турботу про дітей. Роботодавець візьме таку людину і буде її матеріально заохочувати. І цей процес покотиться як сніжний ком.

Хоча бездітність є проявом індивідуального вибору внаслідок змін сексуальних норм, розвитку контрацепції та впливу жіночого руху, такий вибір досі сприймається з пересторогою. У публічному дискурсі та деяких наукових джерелах добровільна бездітність розглядається як егоїзм, безвідповідальність, ненормальність та неприродність. У переважній більшості випадків об'єктом таких звинувачень стають жінки, хоча явище добровільної бездітності є більш поширеним серед чоловіків. Наприклад, Андрій Шаповал у статті «Чайлдфрі: новітня загроза зниження народжуваності» хоча й говорить про різноманітні мотиви добровільної бездітності, у підсумку зводить ці мотиви до наслідку психологічної травми або фізіологічної нездатності жінки народити дитину [11].

Крім того, наш законодавець наприкінці квітня 2020 року зареєстрували у Верховній Раді України проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо встановлення кримінальної відповідальності за публічні заклики та/або пропаганду відмови від народження дітей, руйнування інституту сім'ї, позашлюбних і протиприродних статевих відносин та розпусти)» (реєстр. № 3316-1) [12]. Законопроект, як зазначено в пояснювальній записці, має на меті забезпечення захисту інституту сім'ї та сімейних цінностей, спрямований на подолання щорічно зменшуваного рівня народжуваності в Україні шляхом доповнення Кримінального кодексу України новою статтею щодо публічних закликів та/або пропаганди відмови від народження дітей, руйнування інституту сім'ї, позашлюбних і протиприродних статевих відносин та розпусти, передбачивши відповідальність за відповідні дії.

Законопроект було відхилено Комітетом Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності, який було визначено головним під час розгляду, через недоцільність розширення переліку мотивів «нетерпимості» й термінологічних неузгодженостей. Водночас були запропоновані ідеї до обговорення меж втручання в права та свободи людини, а також варіанти плумачення сім'ї в сучасному світі з її одностатевими та полігамними варіаціями.

Натепер легальними способами відмовитися від народження дітей є стерилізація та переривання вагітності. Згідно з частинами п'ятою та шостою статті 281 Цивільного кодексу України стерилізація може відбутися лише за бажанням повнолітньої фізичної особи. Штучне переривання вагітності, якщо вона не перевищує дванадцяти тижнів, може здійснюватися за бажанням жінки. У випадках, встановлених законодавством, штучне переривання вагітності може бути проведене за вагітності від дванадцяти до двадцяти двох тижнів. Перелік обставин, що дозволяють переривання вагітності після дванадцяти тижнів вагітності, встановлюється законодавством [13]. І вони так само, як право на позашлюбні сімейні відносини, закріплені на законодавчому рівні. Моральне ставлення до таких способів ми не розглядаємо.

Окрім того, відкритим з юридичної точки зору є питання, що було піднято проектом Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо встановлення кримінальної відповідальності за публічні заклики та/або пропаганду відмови від народження дітей, руйнування інституту сім'ї, позашлюбних і протиприродних статевих відносин та розпусти)» (реєстр. №3316-1) [12] стосовно визначення «протиприродних статевих відносин», адже чинне законодавство не містить такого поняття.

Крім того, законодавець у 2017 році відмовився від застосування в кримінальному законі таких архаїчних понять, як «природний та/або неприродний статевий акт/спосіб задоволення статевої пристрасті», шляхом прийняття Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» [14].

Варто зазначити, що ідея стимулювання народжуваності шляхом заборони публічних закликів та/або пропаганди відмови від народження дітей викликає ширий подив у цивілізованого суспільства. Рухаючись у такому руслі, не здивуємось, якщо наступною пропозицією буде повернення податків на бездітність або внесення до конституції обов'язку мати дітей.

Податок на бездітність існував у СРСР як «Податок на холостяків, одиноких і малосімейних громадян» з 1941 по 1992 роки. Бездітні чоловіки від 20 до 50 років і бездітні заміжні жінки від 20 до 45 років повинні були відраховувати 6% від заробітної плати державі. Менша ставка передбачалася для тих, хто отримував менше 91 рубля на місяць. Із заробітної плати менше 70 рублів податок не стягувався. Звільнялися від податку особи, які не мали можливості завести дитину за станом здоров'я. Від сплати податку звільнялися особи, в яких діти загинули, померли або пропали безвісти на фронтах Великої Вітчизняної війни. Також існували пільги для учнів середніх спеціальних і вищих навчальних закладів (до 25 років), для Героїв Радянського Союзу, для нагороджених трьома ступенями ордена Слави, для військовослужбовців та членів їхніх сімей і т. д. [15].

У народі цей податок називали «податком на яйця», тому що він ставив жінок і чоловіків у нерівне становище: останні, не маючи дітей, оподатковувалися незалежно від свого положення, жінки ж – тільки якщо перебували в зареєстрованому шлюбі і не мали дітей.

На нашу думку, проблему з народжуваністю в Україні вирішили б належні економічні умови, в яких люди захочуть одружуватись та заводити сім'ї, не боячись за майбутнє.

Висновки. Отже, сучасне суспільство характеризується стрімкими трансформаціями в багатьох сферах, зокрема і в сімейній. Світові тенденції до руйнування традиційної патріархальної родини, занепад нуклеарної сім'ї призводить до поступового розмивання інституту сім'ї та шлюбу, що, зокрема, зумовлено проблемою традиційного ставлення до батьківства та свідомої бездітності.

На тлі таких трансформацій у США сформувався рух «чайлдфрі», ідеї та переконання якого поширюються по всьому світові та стрімко знаходять своїх послідовників. Рух чайлдфрі представляють люди, які свідомо відмовляються від батьківства, бо мати дітей або не мати – це свідомий особистий вибір кожного. Будь-яка людина впродовж життя може змінювати інтереси, уподобання, віросповідання, й нею можуть бути переосмислені життєві позиції. Питання про те, ставати батьками чи не ставати, не повинно сприйматися через призму бурхливого осуду, ненависті та ворожого ставлення суспільства чи дискримінації чайлдфрі.

У випадку якщо людина свідомо приймає рішення не мати дітей, то життя цієї людини не слід зневажати, знецінювати, вважати безглуздом чи даремним. Сьогодні норми поведінки, які відмінні від загальноприйнятих, не є відхиленням.

Список використаних джерел:

1. Скрипнюк О. Конституційний лад в Україні : методологічні проблеми розвитку й удосконалення в контексті конституційної модернізації. *Щорічник українського права* : зб. наук. пр. Харків : Право, 2013. № 5. С. 202–212.
2. Лукашева Е.А. Человек, право, цивилизации: нормативно-ценностное измерение. Москва : Норма, 2009. 384 с.
3. Корельский В.М. Теория государства и права : учеб. для вузов. Москва : НОРМА–ИНФРА-М, 2000. 616 с.
4. Аврамова О. Четверте покоління прав людини: постановка проблеми. *Право України*. 2010. № 2. С. 101–107.
5. Малюга М., Калініна Г. Соціальний модус childfree як змістова компонента підручника для керівника освіти. URL: <http://ipvid.org.ua/upload/iblock/39e/39ebf88ab8b6045dae437-1e10518611d.pdf>
6. Антонова Ю.А. Коммуникативные стратегии в текстах, презентующих идеологию Childfree: на грани экстрима. Политическая лингвистика. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kommunikativnye-strategii-v-tekstah-reprezentiruyuschih-ideologiyuchildfree-na-grani-ekstremizma>
7. Исупова О. Феномен чайлдфри в обществе. URL: <https://postnauka.ru/video/31220>
8. CDC: Centers for Disease Control and Prevention. URL: <https://www.cdc.gov/nchs/>
9. Merz E. M., Liefbroer A. C. Attitudes about voluntary childlessness across Europe: The role of individual and cultural factors//Programme under the Socio-economic Sciences and Humanities theme (Grant Agreement: SSH-CT-2008–217173). URL: <https://epc2010.princeton.edu/papers/100717>
10. Типи сім'ї. *Студентський портал*. 2012. URL: <http://uastudent.com/typy-simi/>.
11. Шаповал А. Чайлд-фрі – новітня загроза зниження народжуваності. *Віче*. 2010. № 6. С. 27–30.
12. Проект Закону України від 24.04.2020 р. № 3316-1 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо встановлення кримінальної відповідальності за публічні заклики та/або пропаганду відмови від народження дітей, руйнування інституту сім'ї, позашлюбних і протиприродних статевих відносин та розпусти)». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68664
13. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
14. Закон України від 06.12.2017 р. № 2227-VIII «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#Text>
15. Советский Дальний Восток в сталинскую и постсталинскую эпохи : сб. науч. статей. Владивосток : ИИАЭ ДВО РАН, 2014. 334 с. URL: http://ihaefe.org/files/publications/full/Soviet_FE.pdf